

**İRAN TÜRKLERİ'NDE SÖZLÜ GELENEK BAĞLAMINDA ÂŞIKLIK
GELENEĞİ VE MİLLİ BİLİNÇ**

Dr. Nabi KOBOTARIAN AZEROĞLU*

Roghayieh AZİZPOUR**

ÖZ

İran Türkleri yazılı edebiyattan çok sözlü edebiyat ürünlerine sahip olan bir topluluktur. Bu coğrafyada büyük Türk nüfusunun varlığı zengin şifahi halk edebiyatını ortaya koymuştur.

Sözlü kültür geleneğimizin önemli kolunu oluşturan ozan-âşık, uygarlığımızın derinliklerinden kuşaktan kuşağa aktaran Türk kültürünün eşsiz varlıklarıdır. Milli edebiyatın önemli yapıtı olan destan ve hikâyeler ozanların halefi sayılan âşıklar tarafından günümüze ulaşmaktadır. Milletlerin toplumsal gen kodlarını taşıyan sözlü kültür ürünlerio milletin dünyayı algılayışı ve bakışını içermektedir. Milli bilinç ve milli kültür öğeleri bu kültürel olgularla nesilden nesile aktararak günümüze gelmiştir. Ozan- âşık destan anlatma geleneği de bu kaynaktan beslenmiştir. Tarih boyunca milli destanlardan ilham alarak milli benliğini ortaya koymuş toplulukları görmekteyiz.

Âşıkların sözlerinde Türkçenin (Azerbaycan Türkçesinin) en temiz ve en doğru şeklini bulabiliriz. Şiirlerinde Türkçenin yapısına uygun olan hece ölçüsünü kullanmalarının yanı sıra sözlerinde ifadelerinde Türkçenin söz dizimi ve yapısına uygun şeklini görmekteyiz. Bugün bile çeşitli Türk topluluklarında ozanlar destan söyleme geleneğini sürdürmektedir. Bu geleneğin Azerbaycan bölgesinde de önemli yeri vardır.

Âşıkların anlattığı destanlar ister konu ister dil yönünden milli bilinç üzerine etkileri büyüktür. Kazak Türklerinin Alpamış Destanı, Kırgız Türklerinin Manas Destanı ve İran Türklerinde Şikâri Destanı milli bilinç, milli benliği yüceltmektedir.

Bu yazımızda İran sınırları içinde yaşayan Türklerin genel konumuna değindikten sonra Azerbaycan Türklerinin âşık geleneği hakkında bilgi verilecek. Bu geleneğin sözlü kültürde önemi vurgulanarak milli bilinç üzerindeki etkisi üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: İran Türkleri, Azerbaycan Türkleri, Sözlü Gelenek, Âşık Destanları.

**MİNSTREL TRADITION AND NATIONAL CONSCIOUSNESS IN THE CONTEXT OF
ORAL TRADITION OF IRANIAN TURKS**

ABSTRACT

Iranian Turks are a community with oral literary products rather than written literature. Having a large Turkish population in this geography has revealed rich folk literature.

Ozan-Ashiq tradition important branch of our oral culture tradition from generation to generation a unique element of Turkish culture. Epics and stories which are important works of national literature it is survived by the Ozan and Ashiq. Oral culture products with the social code of nations. The oral culture products that carry the social gene codes of nations include the perception and view of the world. The tradition of telling epics by Ozan-Ashiq is a tradition that carries traces of deep culture. National consciousness and national culture have been transferred from generation to generation with these cultural phenomena. We see communities have put forth the national identity inspired by national legends throughout history.

The epics narrated by ashik have a great impact on national consciousness in terms of subject and language. The Epic of Manash from Kazakh Turks, the Epic of the Shikari in Iranian

* Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, nabikobotarian@hotmail.com . Orcid No: 0000-0002-0660-6746.

** Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Doktora Öğrencisi. azizpurr@gmail.com. Orcid No: 0000-0003-4640-8186.

Turks, such as the Epic of the Manas of the Kyrgyz Turks, elevates the national consciousness and national self.

In this article, we discussed the general position of Turks living in Iran. Information on the literature and tradition of Azerbaijani Turks. The importance of this tradition in oral culture will be emphasized and its impact on national consciousness will be emphasized.

Keywords: İran Turks, Azerbaijani Turks, Oral Traditional, Ashiq Epic.

Giriş

İran coğrafyası, yoğun Türk nüfusu ile zengin şifahi halk edebiyatına sahip olan Türk yurtlarından biridir. Bölgede bin yıllar boyu yaşayan Azerbaycan, Türkmen, Kaşkay ve diğer Türk toplulukları köklü bir sözlü kültür geleneği ortaya koymuştur. Bu coğrafyada yaşayan Türkmenler, Kaşkaylar, Afşarlar, Kaçar'lar, Şahsevenler, Karadağlılar, Karapapaklar, Hamse Türkleri, Eynallular, Baharlular, Kengerlular, Boçağçiler, Karayiler, Bayatlılar, Karaçorlular, Ağaçeri ve diğer grupların kendilerine özgü gelenek ve görenekleri var. Bu boylarda âşıklar Türk kültürünün gönüllü elçileri olarak bir yandan ozanlık-âşıklık geleneğini sürdürüp yaşatmakta diğer yandan Türkçenin gelişimine ve yayılmasını sağlamadılar.

Türkistan ve Anadolu coğrafyasını birleştiren bu önemli bölge, aynı zamanda Türklerin Türkistandan geçit yoludur. Rafael'in belirttiği gibi, Anadolu'nun Türkleşmesinden önce İran'ın Türkleşmesi tamamlanmış ve bu durum Anadolu'nun Türkleşmesine önemli katkı sağlamıştır (Rafael, 1997: 312).

Alman seyyahı Adam Olearus bölgede incelemede bulduktan sonra¹ Dede Korkut Kitabı'nın üç önemli kahramanı olan Dede Korkut, Kazan Han ve Burla Hatun'un mezarlarının Azerbaycan'da olduğunu tespit etmiştir. Olearus 1638 yılında bugün Rusya'nın Dağıstan bölgesi haritasında bulunan ve o dönem Azerbaycan toprağı sayılan Derbend kentinde bulunduğu sıralarda şöyle yazıyor: "Azerbaycan halkı Dede Korkut Destanları'ndaki konu olan Oğuz boyunun savaşlarını, Salur Kazan'ın kahramanlıklarını ve eşi Burla Hatun'un kahramanlıklarını bizzat bana anlatıyordu." Kitabın diğer bölümlerinde ise bu bilgilere yer verilmiştir: Dede Korkut'un mezarı Azerbaycan'ın Derbend kentinde, Burla Hatun mezarı Urumiye Kalesinde ve Kazan Han mezarı Azerbaycan'ın başkenti Tebriz'de Acı Çay ırmağının kenarında bulunmaktadır. Meşhur Osmanlı seyyahı Evliyâ Çelebi "Seyahatnâme" eserinde Dede Korkut mezarının Derbent'te olduğunu belirtmiştir.

Meharrem Kasımlı da İran Azerbaycanı'na yaptığı bilimsel gezilerde Adam Olearus ve Evliya Çelebi'nin verdiği bilgilerle, Burla Hatun'un mezarının Urumiye kalesinde olduğunu doğrulamıştır. Muharrem Kasımlı'nın belirttiği gibi Azerbaycan şifahi halk edebiyatının kolu Kuzey Azerbaycan'da olsa da gövdesi İran Azerbaycanı'ndadır (KK. 2) Türkiye bilim insanlarından Abdulkadir İnan da aynı düşünceleri paylaşmaktadır.²

İran'ın her tarafında yaşayan Türkler günümüzde üç bölgede yoğunlaşmışlar:

¹ Alman seyyahı "Adam Olearus" 1633 yılında Azerbaycan, Rusya ve İran'a yaptığı seyahatlerde görüşlerini "Moscovitische und Persanische Reisebeschreibung" adlı kitabında 1696 yılında Hamburg da yayımlatmıştır.

² Prof. Dr. A. İnan'a göre Doğu Anadolu'daki Ahlât harabelerinde Dede Korkut'un kabir veya makamı bulunmaktadır. Dede Korkutun bir diğer makamı da eskiden Azerbaycan toprakları sayılan bugün Rusya Federasyonu sınırları içerisinde kalan "Derbend" de bulunmaktadır.

- **Kuzey Batı Türklerini** Afşar, Bayat, Begdili, Bayındır, Kıpçak, Halaç, Tekeli, Şamlı, Usanlı, İspirili, Karagözlü, Buçarlı, Akkoyunlu, Karakoyunlu, Rumlu, Ustaclu, boyları oluşturmaktadır. Bu boylardan Kıpçak ve Halaçlar hariç diğerleri Oğuz boylarındandır.
- **Kuzey Doğu Türklerinin** çoğunu Türkmenler oluşturmaktadır. Ayrıca Geraylı, Temirtaş, Çağatay, Celayir, Karşıkuzey, Afşar ve Bayat boyları da bu bölgede yaşamaktadır.
- **Güney ve Orta İran Türklerinde** Kaşkaylar, Hamseler, Huzistan Türkleri, Kirman Türkleri ve İsfahan Türkleri yaşamaktadırlar.

İran Türkleri'nde Sözlü Gelenek

İran ile Rusya arasında savaşlarınneticesinde imzalanan Türkmençay ve Gülistan antlaşmaları Azerbaycan Türklerinin kaderini ikiye ayırmıştır. Rusya Federaasyonu sınırları içinde kalan Kuzey Azerbaycan kısmı Azerbaycan Türkçesinin okullarda yazıp okunması serbest kılınmışsa da İran sınırları içinde bulunan Güney Azerbaycan Türkleri bu haktan mahrum edildi. Kaçar Türk hanedanı yerine darbeden sonra getirilern şahıs İran'da Türkçeyi yasakladı. Rıza Şah ve oğlu döneminde İran'da bulunan Türkçe kitapların yakılıp yok edilmesi de bu politikayı başarılı kılamamış, sözlü gelenek tüm gücüyle devam etmiştir. Özellikle Azerbaycan Türklerinin engin sözlü geleneği günümüze kadar gelip çıkmıştır.³ Bu nedenle İran Türkleri yazılı edebiyattan ziyade sözlü edebiya ürünlerine sahipler.

Şifahi edebiyat ürünlerinden atasözleri, deyimler, nağıllar ve âşık destanları (âşık hikayeleri) İran Türkleri arasında güçlü şekilde yaşadığını görmekteyiz. Bölge âşıklarından derlediğimiz âşık destanları sözlü kültürden yazılı edebiyata aktarmak ve üzerinde bilimsel çalışmaların yapılması devam etmektedir. Günümüzde İran'da sözlü geleneğin başında âşık destanları (hikâyeleri) gelmektedir.

Âşık Destanları

Azerbaycan sözlü edebiyatının en güçlü kollarından biri âşıkların söylediği destanlar veya hikâyelerdir. Azerbaycan sahasında âşık hikâyelerine destan adı verilmektedir. Bu destanlar saz eşliğinde çeşitli törenlerde âşıklar tarafından ifa edilmektedir. Toylar, sünnet ve ad koyma merasimlerinde âşıklar destan veya destan parçalarından dinleyicilere sunarak hoş vakit geçirmelerini sağlarlar (KK. 2). Azerbaycan sahasında güçlü şekilde devam eden bu geleneğimiz Anadolu sahasında zayıfladığını görmekteyiz.

Bu gün çeşitli Türk topluluklarında ozanlar destan söyleme geleneğini sürdürmektedir. Bu geleneğin Azerbaycan bölgesinde de önemli yeri vardır. Kırk gün kırk gece veya yedi gün yedi gece süren eski toylarda, âşıkların bu süreyi destan söylemekle doldurmaları gerekiyordu. Destan arasında âşık farklı konulardan söz açsa da destan sürekliliğini kaybetmez. Bazen yanındaki balaban⁴ çalan da kısa anlatılarla katkıda bulunur. Ancak âşığın söylediği destan toyun asıl destanıdır ve destan bittiği zaman toy da bitmiş olur (Kobotarian, 2013: 86).

Tebriz âşıkları düğünlerde, kahvehanelerde ve bulunduğu diğer yerlerde töreni yürüten kişi olarak birçok işlevi bir arada yürütmektedir. Âşığın yürüttüğü ortamda tiyatro, şiir, müzik iç içedir. Fakat her şeyden üstün olan anlatımdır. Âşık duygu yüklü

³ Tebriz'den topladığımız destanlar ve sözlü edebiyat ürünleri sözümüzü ispatlar niteliğindedir.

⁴ Balaban: Zurna. Tebriz âşıkları balabancısı ve defçi eşliğinde sanatlarını ifa ederler.

şairlerini sazıyla ifa ederek dinleyici üzerinde şiirlerin etkisini daha da artırmaktadır (Kobotarian, 2015: 151).

Tebriz âşıklarının dilinde saf Türkçeyi bulmak mümkündür. Âşıklar, Türkçenin yapısına uygun şiirlerin yanı sıra düz anlatımlarında da Türkçenin sözdizimine uygun bir anlatıma sahipler. Bu ifalarda mitolojik anlatım ve arkaik sözcüklere rastlamaktayız.

Sözlü kültürün yok olup gitmesini önlemek ve bu kültürü yazılı edebiyata kazandırmak amacıyla Tebriz âşıklarından derlediğimiz destanlardan Şikâri Destanı ve Tufarganlı Abbas ile Gülgez Destanı, Türk Dil Kurumunun yürüttüğü Türk dünyası destanları tespit ve Türkiye Türkçesine aktarma projesine dâhil olmuştur. Şikâri Destanı 2013 yılında ve Tufarganlı Abbas ile Gülgez ise 2019 yılında kitap halini almıştır. Bu bölgede yüze yakın hikaye tespit edilmiştir.

Tebriz âşıkları arasında destan anlatımının belirli zamanlara mahsus olmadığı ancak bazı aylarda daha yoğun görüldüğünü tespit ettik. Çobanoğlu (2011) Anadolu sahasında destan anlatma zamanları konusunda bu bilgileri vermektedir: “Müslüman Türkler arasında Ramazan ayı, destan anlatımı için kelimenin tam anlamıyla bir sözlü edebiyat ve sanatlar festivali mahiyetindedir. Doğal olarak bu durum destan anlatma geleneğini ve destanların repertuarını bile etkilemiş daha doğru bir ifadeyle belirlemiştir. Günümüzde gelenek çevresi neredeyse yok olmak üzere denilebilecek kadar daralmış olan uygulamaya göre, iftar sonrasında sahura kadar âşık kahvehanelerinde âşıkların Köroğlu kolları başta olmak üzere destanlar ve halk hikâyeleri icra edilir. Kahvehane sahipleri âşıkları Ramazan ayından önce bir aylığına anlaşırlar ve âşık bu bir ay boyunca (Kadir gecesi ve arife geceleri hariç) kahvehanelerde sanatını icra ederek müşterileri eğlendirir. Ücretini de ya kahvehanedeki satıştan yüzde üzerinden ya kahvehane sahibi ile anlaşılan miktar olarak ya da kahvehanede toplanan parsa yahut bunların değişik bir kombinezonuna usta bir âşığın bir Ramazan boyunca anlatabileceği miktarda bir destan stokuna sahip olmasına gerektiriyor ve çoğunlukla da Ramazan’ın her gecesine bir hikâye anlatabilecek şekilde otuz hikâye veya destan bilme ölçüyünü getirmiş ve geleneği bu yönde şekillendirmiştir (Çobanoğlu, 2011: 87).

Âşık Destanları ve Milli Bilinç

Kırgız Türklerinin Manas destanı, Özbek Türklerinin Alpamiş destanı ve İran Türklerinin Şikari destanı bu ulusların milli kültürünü ortaya koymaktadır. Karl Riechl’in (2013) belirttiği gibi Özbek Türklerinin Alpamiş Destanı ve Kırgız Türklerinin Manas Destanı onların kültürel ve ulusal güçlerinin sembolü haline gelmiştir. Riechl bu eserinde dini inancın destan geleneği üzerinde olan etkisi üzerinde durularak şu bilgiler eklenmiştir: “Destanların üzerinde temel olarak din ve dini inançların oynadığı rol iki tür destan tipine tasnif edebilir. Bir taraftan İslami insanlar tarafından anlatılan rivayetler, gazinin fiiliyatı ve Müslüman savaşçıların fetihlerinin kutlandığı tür, diğer tarafta ise, destanların çeşitliliği, temelinden kaynaklanan, dini öğeler rivayetlerin halinde büyük rol oynar. Buna karşın büyük miktarda dini hevesler ve coşkular destanları renklendirilmiş olarak düşünülebilir. (Reichl, Akt. Kobotarian, 2019: 46).

Tebriz âşık destanlarında milli unsurların görüldüğü en belirgin destanlardan Şikâri Destanı’dır. Bu destanda Müslümanlaştırma ve Türkleştirme motiflerinin yoğun işlendiğini görmekteyiz. Şikâri ve oğulları fethettikleri yerlerin kiliselerini camiye çevirip İslam bayrağını asarlar. Dahası bu destanda zalim padişahlar ile mücadele ele alınmıştır. Bu konular halkın milli düşüncesine hitap eden konular olarak dinleyici kitlesinde önemli etkiler bırakabilir.

Sovyetler Birliği yöneticileri ve fikir önderleri Dede Korkut, Alpamiş, Alıp Manas, Manas ve Köroğlu gibi epope niteliği kazanmış kahramanlık destanlarından, Türk boyları arasında “millî şuuru” uyandırması, Türk ve İslam birliğine katkı sağlaması düşüncesiyle daima tedirgin olmuşlar, bu nedenle adı geçen destanların metinleri üzerinde tahrifatlar yaparak destanları rejimle uygun hale getirmeye çalışmışlardır (Çeribaş, 2012: 755).

Destanların milli bilinç üzerinde olan etkisini SSCB döneminde yönetimin kararlarından ve önlemlerinden anlayabiliriz. Çeribaş (2012), “Sovyetler Döneminde Kırgızistan’da Folklor Çalışmalarında İdeolojik Yaklaşımlar” adlı yazısında bu konuda ayrıntılı bilgiler vermektedir: “1934 yılında toplanan SSCB I. Yazarlar Birliği toplantısında folklor ürünlerinin nasıl bir içeriğe sahip olması gerektiği üzerinde temel ilkeler belirlenir. Bu ilkeler hâkim ideolojinin folklorla bakış açısını ortaya koyduğu gibi folklorun resmi bir kimliğe büründürüleceğinin ve folklorla uğraşanlara yönelik cadı avının başlayacağına işaretleri olarak algılanabilir. Bu bağlamda 6 Kasım 1938’de yazmış olduğu bir piyese Manas Destanı’ndan bir olayı aktarmış olduğu için Kasım Tınıstanov “burjuva milliyetçiliği yapmak” suçundan kurşuna dizilir, Törökul Aytmatov ise 1 Aralık 1937’de tutuklanır. 10 Ocak 1935’de Tokçoro Coldoşev, Sovyetler Birliği Komünist Partisi Halk Komiserliği Kirov Bölge Komitesi Bürosuna, Manas Destanı’nın bazı kısımlarının Kırgızca ve Rusça olarak yayımlanmasını teklif eder. T. Coldoşev’i iki yıl sonra tutuklanır ve tutuklandığı günden bugüne kadar akıbetinin ne olduğu bilinmez. 1935 yılında Kirov Bölge Komitesi, Manas Destanı’nın yayımlanmasına izin verir. Komitede Moris Belotiskiy, Asan Ceenbay, Bayalı Isakeyev, A. N. Samoyloviç ve Kazak edebiyatının otoritelerinden Saken Seyfullin vardır. Belotiskiy Moskova’da Lefotovskaya hapishanesinde ölü bulunur. Samoyloviç Leningrad’da, Seyfullin ise Almata’da kurşuna dizilir. Asan Ceenbay ile Bayalı Isakeyev’in adları ise burjuva milliyetçisi olarak itham edilip öldürülen kişilerin arasındadır (Çeribaş, 2009: 755).

Metin Ergun (1998) Altay destanlarında en çok işlenen tema düşmanlara karşı verilen savaşların teması olduğunu belirtmektedir: “Altay destanlarında Altay yurdunu her türlü düşmandan koruyan, düşman yurtlarına akınlar düzenleyen ve halkına liderlik yapan idealize edilmiş bir kahraman tipi vardır. Destanların bu mitolojik tipine normal zamanlarda mergen (avcı) adı verilirken, düşmana karşı atlanınca er, alp, külük ve batır adlarından biri ad olarak verilir. Altay destanları esas olarak idealize edilmiş bu tipin maceralarından ibarettir” (Ergun, 1998: 56).

Çobanoğlu’nun (2011) Manas destanının Kırgız Türkleri arasında olan önemi vurgulamaktadır. Onun belirttiğine göre Manas Destanı’nı, Kırgız Türkleri üzerinde önemli etkileri olmuştur. Kırgızistan’da halk bir yeri, bir dağı veya kaya gibi benzeri coğrafi bir objeyi Semetey’in beşiğine benzetiyor, başka bir yeri de Bakay’ın atının bağladığı direğe, yine bir başka yeri Manas’ın namazgâhına benzetiyorlar. Bu tür efsaneleştirmelerin ve inanışların temelinde Kırgız halkının bütün iyi dileklerini iyi düşüncelerini milli kahraman etrafında toplanması, onların adalet için yaptıkları mücadelelerin halkın ruhunda ve maneviyatında sahip olduğu değer yaratmaktadır. Kısaca Manas, Kırgız Türkleri arasında adeta her zora düştüğünde ona yardım edecek kutsal ruh olarak algılanmaktadır” (Çobanoğlu, 2011:70).

Önceden belirttiğimiz gibi kahramanlık destanlarda işlenen kimi motifler milli duyguları besleyen, milli bilinç üzerinde etkisi olan motiflerdir. “Şikâri Destanı” motif bakımından zengin destanlarımızdan biri olarak şayan-ı tevecühdür. Müslümanlaştırma ve Türkleştirme motifi, yardımcı at motifler, yardımcı ihtiyar motifi, yol gösteren kurt

motifi, kutsal ağaç motifi, kadın alp motifi, rüya motifi, olağanüstü insan motifi, devler ve periler ile mücadele motifleri destanda işlenen önemli motiflerdir.

Karl Reichl (2002) Türk boylarının destanları adında eserinin dördüncü bölümünde destan anlatım konusunu ele alarak “destanî şiir anlatımın özel kişiler ve özel zamanlarda görüldüğünü, destan anlatımının milli gelenekler çerçevesinde değerlendirilmesi gerektiğini” belirtmektedir (Reichl, 2002: 96-100).

Azerbaycan âşıklarının kılık kıyafetlerini incelediğimizde mücadeleciler bir ruha sahip savaşçı kıyafetleri dikkatimizi çekmektedir. Azerbaycan ve Anadolu âşıklarının duruşu, anlatımı ve ifadeleri toplumun önde gelen kişileri ve aksakalları şeklinde edalarını görmekteyiz. Bu savaşçı kıyafetler toplumun birliğini sağlayan dış düşmanlara karşı olmaktadır.

Bölgede konuyla ilgili araştırmalarda bulunan Kafkasyalı izlenimlerini bu şekilde aktarmıştır: “Çeşitli Türk boylarının adını taşıyan, Bayatı, Geraylı, Avşarı, Varsağı, nazım ve musiki şekilleri öyle bir sağlam temele oturtulmuştur ki, günümüze kadar gelebilmişlerdir. Diğer yandan hece vezni ile şiir yazma geleneğine, halk edebiyatı nazım türlerine ve halk müziğinin gelişmesine büyük önem gösterilmiştir”(Kafkasyalı, 2007: 22).

Tebriiz kahvehanelerinde destan söyleyen âşıkları görmekteyiz. Kahvehane sahibi daha önce devlet organlarından gerekli izini almak zorundadır. Âşık bulundurma belli devlet dairesinden izin almadan âşıkların kahvehanede bulunması ve saz çalmaları yasaktır. Siyasi ortam gereğine göre âşıklara saz çalma izni çıkabilir veya çıkmayabilir. İslam devrimi başlarında âşıkların çıkışları yasaklansa da daha sonra milli ruhu uyandırmak amacıyla İran ideolojisinin propaganda malzemesi amacıyla âşık sanatının icrasına izin verilmişti. Âşıkların söylediği şiirler ve destanlar yönetim tarafından incelenip âşıklar tarafından söylenebilir. Milli duygulara hitap eden destanlar ve şiirler kimi zaman yönetim tarafından yasaklanmaktadır. Örneğin Babek Destan'ı milli düşüncüyü körüklediği için yasaklı destanlar arasında yerini almaktadır (KK. 4).

Buraya kadar konu bakımından üzerinde durduğumuz destanların, dil yönünden de milli düşüncüyü yaşatmak ve milli duyguları besleyen unsurlar olarak da ele alabiliriz.

Âşıkların Dili

Azerbaycan'da şifahi edebiyat ve âşık edebiyatı Şah İsmail ile birlikte canlanmaya başladı. Türkçe'yi Safevi devletinin resmi dili ilan eden Şah İsmail, kendi yazdığı şiirleriyle âşık ve şairlere öncülük etmiştir. O dönemlerde saray ozanlarının bulduklarını ve misafirlerin bu âşıklarla ağırlandıklarını âşık destanlarında bulmamız mümkündür.⁵

XV. yüzyıla kadar varlığını devam ettiren ozan kelimesinin yerine XIII. yüzyıldan başlayarak yavaş yavaş yerleşen ve XVI. yüzyılda belirginleşen âşık terimi, bu yüzyıldan itibaren belli özelliklere sahip şairlerin genel adı olmuştur. XVI. yüzyıldan itibaren göçebe ve köylü halk çevrelerinde varlıklarını sürdürmekte olan ve eski bir geleneğin son temsilcileri sayılan kopuz eşliğinde kahramanlık türküleri ve destanları okuyan ozanlardan kendilerini ayırmak isteyen saz şairleri, âşık unvanını almışlardır (Köprülü, 1999, s. 186). Boratav, âşıkları “halkın anlayabileceği lisanla yazan daha çok hece veznini kullanan saz çalarak diyar diyar dolaşan çok defa âşık adıyla kalem

⁵ Tufarganlı Abbas ile Gülgez Destanı'nda, Şah Abbas'ın sarayında âşıkların bulunduğu ve bu âşıklar gelen misafirler ağırlamak için saz çalıp şiir söyledikleri belirtilmiştir (Kobotarian, 2019: 14).

şuarasından, divan şairlerinden tefrik olunan şairler” (Boratav, 1982, s. 177) olarak tanımlamaktadır.

Nazım edebiyatın en temel ve en eski formu ve bütün milletlerin sözlü edebiyat dönemlerinde kullandıkları ifade şeklidir. Yazının kullanılmadığı dönemlerde nazım, hafızada daha kolay kalması ve böylelikle kuşaklar arasında iletişimi sağlaması dolayısıyla özel bir yere sahip olmuştur. Nazım çağlar içinde birçok yeni özellikler kazanarak gelişmiş olmasına rağmen mısralardan oluşması özelliğini kaybetmemiştir (Güzel, 2005, s. 545).

Destan anlatım sırasında âşıklar şiir kısımlarını hece ölçüsünü kullanmaktadırlar. Tüm âşık destanlarında olduğu gibi Şikâri Destanı’nda da şiirler hece ölçüsüyle verilmektedir. Türk şiirinde milli ölçü olarak tanınan bu kalıp aynı zamanda Türk diline en uygun kalıp olarak Türkçenin ilk devrelerinden itibaren kullanılmaktadır. Şiirlerini yazmayıp sözlü olarak düzenleyenlerin heceleri denkleştirmek için parmaklarını kullandıkları için parmak ölçüsü söylenmiştir. Bu tür şiirde mısraların hece sayısı şiirin kalıbını gösterir.

Tebriz âşık destanlarından olan Şikâri Destanı’nı Âşık Yedullah’tan kaydına alınmıştır. Bu destanda 18 üstat-name, 255 koşma ve 65 mani (bayatı) bulunmaktadır. Destanda kullanılan nazım birimleri (3+4), (4+4), (6+5), (4+4+3) duraklı hece vezni olmuştur. Âşık destana üstat-name ile başlar, yer yer diğer üstat âşıklardan öğütlemeli şiirler (üstat-name) söyler ve destanı duvakkapma ile bitirir (KK. 4).

Tebriz âşıkların dilinin başlıca özelliklerin şu şekilde sıralayabiliriz:

- Şiirlerini hece ölçüsüne bağlı kalarak söylerler.
- Genelde sözlerinde arı ve duru Türkçe kullanırlar.

Tebriz’de yaşayan yaşlı âşıklarının çoğunun Farsça yazıp okuma bilmedikleri bu nedenle duru Âşıkların şiirinin dili duru Türkçe .Türkçe şiir yazdıklarını tesbit ettik ,olmakla birlikte .Farsça tamlamalar ve terkipler de kullanılmaktadırlar

Âşıkların kullandığı atasözler, deyimler ve diğer edebi sanatlar Türk dilinin İran’da devamlılığını ve güçlenmesini ve nesilden nesile sürdürebilmesinde önemli payı vardır. Sovyet döneminde milli şuurun yükselmesini önlemek amacıyla halkbilimi konusunda çalışan bilim adamları üzerinde baskılar olduğu bilinmektedir. Bu baskılar edebi ürünlere de yansımıştır. Muhtar Avezov Sovyet diktatörlüğü karşısında milli ve edebi ürünlerle bayrak açmıştır.⁶ Kimi zaman Dede Korkut konusunda araştırma yapan bilim adamlar Sovyet politikalarına uygun olmayan düşünceler yaydıkları için tutuklanıp cezalandırılmışlar (Çobanoğlu, 2002: 45).Abdulkadir İnan makaleler ve incelemeler adlı eserinde şu bilgileri vermektedir: “Sovyet döneminde milli destanların önemini ve kullanımını edebiyat, musiki, resimde ve tarih yazıcılığında görmekteyiz. Hatta 18. yyda Ruslar tarafından uydurulan sahte bir kahramanlık destanı “İgor Destanı” ortaya koymaya kalkıştılar. Bu destanda Rus vatani, Rus ordusu kudretini göstererek milli bir kahramanlık destanı ortaya çıkarmaya çalışılmıştır (İnan, 1968: 186).

Türk dilinin asıl ölçüsü hece ölçüsüdür. Âşıklar Türk dilinin gönüllü elçileri olarak şiirlerini hece ölçüsünde ortaya koymuşlar. Tebriz destanların nazım kısmı (4+3), (4+4), (6+5) veya (4+4+3) duraklarında yazıldığını görmekteyiz.

⁶ Sovyet diktatörlüğünde milli bilinç üzerine olan baskılar Muhtar Avezov’un eserlerinede de görebiliriz.

Tebriiz âşıklık geleneğinde yazıya aktardığımız destanlarda dörtlük sayısı, hece ölçüsü, duraklar aşağıdaki çizelgede verilmiştir:

Destanın adı	Dörtlük Sayısı	Duraklar
Şikâri Destanı	320	<p>Yedili hece: (4+3)=7 Sekizli hece: (4+4)= 8 Dokuzlu hece: (5+4)= 9 Onbirli hece: (6+5) veya (4+4+3)= 11</p>
Emir Arsalan Rumi Destanı	427	
Tufarganlı Abbas ile Gülgez Destanı	278	
Şah İsmayıl Destanı	84	
Seyyad ile Sedef Destanı	77	
Tahir ile Zöhre Destanı	205	
Mehemmed ile Gülandam Destanı	85	
Behram ile Gülhandan	41	
Ali Şah Destanı	73	
Baba Leysan Destanı	63	
Aslı ile Kerem Destanı	215	
Hasta Kasım ile Lezgi Ahmet Destanı:	48	
Köroğlu Destanı	33	
Masum ile Dilefruz Destanı	74	
Valeh ile Zernigar Destanı	68	

Tablo 1: Tebriz'den Derlediğimiz Destanlarda Dörtlük ve Durak Sayısı

Sonuç

İran Azerbaycan'ı Türk kültürü açısından çok önemli bir bölgedir. İnanoloji ve Türkoloji çalışmaları bu bölgede Minorsky'nin Halaç Türklerini İran'ın merkezinde keşfetmesi başlamıştır. Daha sonra Gerhard Dorefer'in Halaç Türkçesi üzerinde incelemeleri ve bulguları bu bölgenin Türk kültürü açısından ne kadar önemli olduğunu

göstermektedir. Son zamanlarda Dede Korkut'un on üçüncü boyunun el yazma nüshasının bu bölgeden bulunması sözümüzü tesdik eder niteliktedir.

Âşıkların anlattığı destanlar iste konu iste dil yönünden milli bilinç üzerine etkileri büyüktür. Kazak Türklerinin Alpamış Destanı, Kırgız Türklerinin Manas Destanı gibi İran Türklerinde Şikâri Destanı milli bilinç ve milli benliği yüceltmektedir.

Âşıkların sözlerinde Türkçenin (Azerbaycan Türkçesinin) en temiz ve en doğru şeklini bulabiliriz. Şiirlerinde Türkçenin yapısına uygun olan hece ölçüsünü kullanmalarının yanı sıra sözlerinde ifadelerinde Türkçenin söz dizimi ve yapısına uygun şeklini görmekteyiz. Bugün bile çeşitli Türk topluluklarında ozanlar destan söyleme geleneğini sürdürmektedir. Bu geleneğin Azerbaycan bölgesinde de önemli yeri vardır. Eskiden kırk gün kırk gece veya yedi gün yedi gece süren düğünlerde, âşıkların bu süreyi destan söyleyerek doldurmaları gerekiyordu. Destan dinlemenin kendine özgü adabı bulunmaktaydı. Destanı erken bitiren âşık iyi âşık sayılmazdı, dinleyicilerin tepkisini bile alabilirdi. Bu bölge âşıklarını insan hayatının üç önemli devresinde görmemiz mümkündür. Doğum döneminde ad koyma törenlerinde âşıklar tarafından yürütülür, evlenme döneminde, düğünü yöneten âşıktır. Bazı yerlerde ölüm törenlerinde de âşıkların varlığına şahit olmuşuz.

İran Azerbaycan'ı bölgesi şifahi edebiyat yönünden zengin olduğundan bölgenin âşıklarında da birçok destan (hikâye) anlatımlarında atasözleri, deyimler, alkış ve kargışları yaygın şekilde görmekteyiz. Alkış ve kargışlar âşık sözlerini ve âşık destanlarını renklendiren anlam yükü ağır olan kalıplardır. Bu sözler bir taraftan anlatımı güçlendirerek duyguların daha belirgin şekilde ifade edilmesine yardımcı olur diğer taraftan anlatımı zenginleştirmektedir.

Âşıklar, Türkçenin yapısına uygun şiirlerin yanı sıra düz anlatımlarında da Türkçenin Bu ifalarda mitolojik anlatım ve .sözdizimine uygun bir anlatıma sahipler arkaik sözcüklere rastlamaktayız.

Bölge âşıkları Azerbaycan Türkçesinin yayılmasında ve korunmasında büyük işlev yürütmektedirler. Bu bölgedeki deyimler, atasözleri, masallar, halk hikâyeleri ve âşık destanları el değmemiş bir hazine gibi gün yüzüne çıkmayı beklemektedir.

KAYNAKLAR

ALPTEKİN, Ali Berat (1999), Azerbaycan ve Türkiye'de tanınan ortak âşıklar, *Türk dünyası dil ve edebiyat dergisi*. 7. sy. 33-42. s. Ankara.

ARTUN, Erman (2005), *Âşık Geleneği ve Âşık Edebiyatı*, Akçağ, Ankara.

ATSIZ, H. Nihal (1969), "Makaleler I. İran Türkleri", İrfan Yayınları, İstanbul.

BAŞGÖZ, İlhan (1970), "İran Azerbaycan'ında Hikâye Anlatma Geleneği" *Journal Of America Folklor*. 330. sy. 391-405 s.

BLAGGA, Rafael, (1997), "İran Halkları El Kitabı" s. 312.

BORATAV, Pertev Naili (1982), "Türk Destanları Tekniklerinin Bugünkü Vaziyeti ve Verdiği Neticeler", *Folklor ve Edebiyat*. İstanbul.

ERGUN, Metin (1998), *Altay Türklerinin Kahramanlık Destanları Alp Manaş*, Kültür Bakanlığı, Ankara.

ÇOBANOĞLU, Özkul (2006), *Âşık Tarzı Kültür Geleneği ve Destan Türü*, Akçağ Yayınları, Ankara.

ÇOBANOĞLU, Özkul. (2002), *Halkbilimi Kuramları ve Araştırma Yöntemleri Tarihine Giriş*, Akçağ Yayınları, Ankara.

ÇERİBAŞ, Mehmet, (2012). Sovyetler Birliği Döneminde Kırgızistan'da Folklor Çalışmalarında İdeolojik Yaklaşımlar: Er Soltonoy Destanı. *Turkish Studies-International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 7/1*, s.753-780.

DOEREFER, Gerhard (1996), "İran'daki Türk Dili ve Lehçeleri ile Bunların Hayatta Kalma Şansı, *III. Uluslararası Türk Dili Kurultayı*, ss: 303-310, TDK yayınları, Ankara.

GÜNAY, Umay (1992), *Türkiye'de Âşık Tarzı Şiir Geleneği ve Rüya Motifi*, Akçağ Yayınları, Ankara.

İNAN, Abdulkadir (1966), *Makaleler ve İncelemeler*, TTK Yayınları.

KAFKASYALI, Ali (2007). *İran Türk Âşıkları ve Milli Kimlik*, Erzurum: Eser Ofset.

KAFKASYALI Ali (2011). *İran Coğrafyasında Türkler*, İstanbul: Bilgeoğuz.

KOBOTARIAN, Nabi (2007), *Âşık Yedullah ve Şikâri Destanı*, "II وارلیق آذربایجان آشیق ادبیاتی", *Varlık*, Tahran. 146. sy. 41-49. s. Kültürel Türkçe-Farsça Süreli Yayın

KOBOTARIAN, Nabi (2013a), *Tebriz Âşıklık Geleneği ve Âşık Edebiyatı*, Adana: Karahan.

KOBOTARIAN, Nabi (2013b), *İran Azerbaycanı Âşık Destanları I, Şikâri Destanı*, Ankara: TDK yayınları.

KOBOTARIAN, Nabi (2019), *İran Azerbaycanı Âşık Destanları II, Tufarganlı Abbas ile Gülgez Destanı*, Ankara: TDK yayınları.

KOBOTARIAN (Azeroğlu), Nabi(2019), "Türk Sözlü Destanlarında İslamî Esintiler". *Batman Üniversitesi İslami İlimler Hakemli Dergisi 3 / 1*, ss: 43-48 .

KÖPRÜLÜ, Mehmet Fuat (1999), *Edebiyat araştırmaları I,II*, Akçağ, Ankara.

REİCHL, Karl (2002), *Türk boylarının destanları*, Çeviren Metin Ekici, TDK yayınları, Ankara.

SÖZLÜ KAYNAKLAR

KK. 1. Âşık Yedullah Eyvazpur, (Şikâri Destanı'nı derlediğimiz âşık) yaş 81, Tebriz-İlhiçı'da (03.15.1995), (11.02.1999), (11.05.2007) ve diğer görüşmelerimizde kayda alınmıştır.

KK. 2. Âşık Hesên İskenderi, yaş 76, Tebriz, (19.04.1997) ve (10.04.1997) ve diğer görüşmelerimizde kayda alınmıştır.

KK. 3. Âşık Hesên Gaffari, (vefat etmiştir), (08.04.1997), (09.04.1997) ve (10.04.1997) yıllarında görüşmelerimizde derlediğimiz Tufarganlı Abbas ile Gülgez Destanı.

KK. 4. Dr. Hüseyin Feyzullahi Vehid, yaş: 67, Tebriz, (11.05.1015) ve diğer görüşmelerimizde düşüncelerinden yararlanmıştır.

KK. 5. Prof. Dr. Meherrem Kasımlı, yaş: 57, (11.05.2007) ve (1.5.2013) tarihli görüşmelerimizde kayda alınmıştır.